

POZÍCIA VIDIECKYCH OBCÍ V SYSTÉME FUNKČNÝCH MESTSKÝCH REGIÓNOV NA SLOVENSKU

Gabriel Zubriczký

Univerzita Komenského v Bratislave, Prírodovedecká fakulta, Katedra regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny, Mlynská dolina, 842 15 Bratislava

Abstract: The aim of this paper is to figure out development potential of rural settlements of Slovakia after communist period. How changed the dynamism of the rural settlement in Slovakia between 1991 and 2001. which was the first decade of postcommunism era of the country. We try to compare data from two following censuses and try to explain position of rural settlements in daily urban systems in Slovakia.

Key words: rural settlement growth, regional disparities, daily urban systems of Slovakia

1. ÚVOD

Príspevok si kladie za cieľ zhodnotiť situáciu vidieckeho osídlenia v čase pádu komunizmu, v podstate, ako ho poznal prof. Lukniš. Porovnať východiskový potenciál na začiatku transformačného obdobia s dynamikou v 90-tych rokoch, ktorá naznačila zmeny. Zmeny, ktoré načrtávame, sú očividné, ale si ich netrúfame ešte komplexne hodnotiť. Taktiež hodnotíme vybrané znaky vidieckeho osídlenia, ktoré pomáhajú definovať ich pozíciu v rámci funkčných mestských regiónov. Príspevok sa opiera o rozsiahlu štúdiu – Analýza rurálneho priestoru Slovenska z hľadiska rozvojových perspektív jeho osídlenia (Zubriczký, 2002). Pri regionálnych analýzach využíva súbor funkčných mestských regiónov, kreovaných A. Bezákom (Bezák, 1990).

2. POTENCIÁL ROZVOJA VIDIECKEHO OSÍDLENIA PO PÁDE KOMUNIZMU

V roku 1991 môžeme na Slovensku identifikovať obce a funkčné mestské regióny (fmr) s vyšším a aj nižším potenciálom, či už lokačným, demograficky-ekonomickým, alebo rezidenčným (Zubriczký, 2002). Ich priestorové rozloženie v podstate korešpon-

duje s regionálnym členením M. Lukniša (Lukniš, 1985) – známym delením na dve centralizačné jadrá a dve centrálné tranzitné koridory. Najväčšie rozvojové možnosti sú v obciach na západe Slovenska v širšom zázemí Bratislavy a na východe s tesnom zázemí Košíc. Západoslovenský región má smerom od Bratislavy 3 vetvy Považskú, Nitriansku a Podunajskú, východoslovenský zahŕňa len fmr Košice. Na tieto územia nadväzuje priestor, ktorý by bol rovnako vhodný na rozvoj, avšak má nedostatočne rozvinuté podmienky pre kvalitné bývanie, táto zóna je širšia na východe Slovenska, zahŕňa 4 regióny, kým na západe iba región Skalice. Ďalšou zónou je vidiecky priestor, ktorý je vcelku slabší z pohľadu rozvojových možností, avšak má jednu parciálnu výhodu, buď dobrú lokáciu, alebo dobré možnosti na kvalitné bývanie alebo populačné a ekonomické prednosti. Ďalšou zónou je najslabšia zóna s najhoršími možnosťami rozvoja, nachádza sa v pohraničných oblastiach, ale aj v priestore slabného vplyvu oboch centralizačných jadier v línii Spišská Nová Ves, Revúca, Veľký Krtíš, Banská Štiavnica, rovnako v regiónoch s vyšším podielom rozptýleného osídlenia (Myjava, Považská Bystrica). Unikátnym priestorom je centrálna časť Slovenska, ktorá napriek menej výhodnej „horskej“ polohe sa vyznačuje veľmi dobrými možnosťami rozvoja z pohľadu bývania a práce. Potvrďuje sa známy fakt, že regionálny rozvoj v minulosti nesledoval primárne lokačné podmienky, ktoré sú lepšie v otvorenej nížinnej krajine, ale koncentroval sa do vyšších polôh, vyvolávajúc tlak na priestor v užších dolinách a kotlinách.

Intraregionálna diferenciacia vidieckeho osídlenia vo funkčných mestských regiónoch približuje mieru homogenity regiónov. Najmenšie rozdiely potenciálov obcí sú medzi vidieckymi obcami v rámci fmr Myjava, Veľké Kapušany, Dunajská Streda, Trenčín, Trebišov, Komárno. Maximálne rozdiely sú v rámci fmr Prešov, Trstená, Zvolen, Gelnica, Rimavská Sobota, Brezno a Revúca.

Najsilnejší potenciál vidieka v porovnaní so svojím jadrom je vo fmr Čadca, Skalica, Dunajská Streda, Gelnica, Komárno, Prievidza, Žarnovica, Trstená, Ružomberok, pričom rozlišujeme aj kvalitu centra, tak napr. Dunajská Streda, Prievidza a Brezno majú silné jadro aj zázemie, Čadca, Gelnica, či Žarnovica slabšie jadro aj zázemie.

Najslabšie centrá v porovnaní s najsilnejšou vidieckou obcou sú Gelnica (najsilnejšou obcou sú Prakovce), Tvrdošín (Nižná), podobne ani Čadca a Brezno veľmi nedominujú nad najlepšou vidieckou obcou vo svojom zázemí.

Najviac dominujú vo svojich regiónoch centrá Svidník, Myjava, Nitra, Nové Mesto nad Váhom, Piešťany, Trenčín, Poprad, Stará Ľubovňa, pričom niekde má hlavný vplyv sila mesta a niekde podrozvinutosť vidieka. V týchto regiónoch možno predpokladať najväčší potenciálny imigračný tlak na centrum.

Porovnanie potenciálu miest a obce s najslabším potenciálom v rámci fmr ukazuje, že malé rozdiely sú v rámci fmr Veľké Kapušany, Čadca, Dunajská Streda, Žarnovica, Krupina a Skalica, regióny, ktoré možno hodnotiť ako vnútorne najhomogénnejšie, bez výrazne zaostávajúcich obcí, takže potenciálny intraregionálny migračný tlak na centrum je dosť malý.

Veľké rozdiely sú naopak v rámci fmr Prešov, Svidník, Rimavská Sobota, Zvolen, Lučenec, Humenné, Poprad, Banská Bystrica, Košice, kde popri dominantnom meste sa nachádza resp. nachádzajú mimoriadne slabé periférne obce.

Najvyššie rozdiely v rámci fmr sú na severovýchode krajiny a v širšej oblasti Juho-slovenských kotlin.

Najmenšie rozdiely medzi potenciálom miest a priemerným potenciálom vidieckych obcí v jednotlivých fmr majú regióny s relatívne slabším centrom – Čadca, Trstená,

Skalica, Žarnovica, alebo so silným vidiekom – Komárno, Dunajská Streda, Prievidza, Brezno, Ružomberok.

Porovnaním dynamiky rastu obcí sme zistili, že pri raste zohrávala úlohu vzdialenosť od centier fmr, obce vzdialené do 4 km majú priemerne index rastu za obdobie 1869 – 1991 až 160,0 %, obce vzdialené 5 – 9 km – 144,0 %, obce vzdialené 10 – 14 km (spolu 597 obcí) – 132,9 %, obce vzdialené 15 – 19 km (539 obcí) – 119,58 %, obce vzdialené 20 – 29 km (625 obcí) – 113,6 % a obce vzdialené 30 a viac km (368 obcí) – 106,1 %. Priama úmera medzi rastom a vzdialenosťou existuje, aj keď sú rozdiely, záleží k akému veľkému mestu je obec rovnako blízko.

3. REGIONÁLNY RAST VIDIECKEHO OSÍDLENIA V PRVEJ POSTKOMUNISTICKEJ DEKÁDE

Kým za obdobie 1869 až 1991 viac rástla vidiecka zložka regiónov v západnej polovici územia Slovenska (najviac vo fmr Trenčín, Námestovo, Topoľčany, Čadca, Prievidza) a menej vo východnej polovici územia (najmenej v Spišskej Starej Vsi, Medzilaborciach, Svidníku, Revúcej, Hnúšti), po roku 1991 sa to zmenilo.

Najvyšší rast v období 1991 až 2001 zaznamenali vidiecke obce v regiónoch s najvyšším prirodzeným prírastkom, teda na východnom a severnom Slovensku. Zaujímavá je pozícia regiónu Bratislava na 13. mieste, čo poukazuje na prvé relevantné prejavy suburbanizácie Bratislavy. V tomto prípade možno považovať rast predovšetkým za výsledok migračného prírastku. Pri raste vidieckej populácie niektorých regiónov zohrali svoju úlohu administratívne zmeny vo vzťahu mesto – vidiek. Až 32 regiónov, takmer polovica všetkých zaznamenala za študovanú dekádu pokles počtu vidieckej populácie. Najväčší pokles nastal v periférnych, ekonomicky poddimenzovaných regiónoch a v regiónoch s výrazným zastúpením podhorských a baníckych obcí, obcí s vyšším podielom rozptýleného osídlenia.

Najväčšie absolútne prírastky vidieckeho obyvateľstva boli v regiónoch Poprad 7,8 tisíc, Prešov 7,7 tisíc Spišská Nová Ves 7,6 tisíc, Košice 6,3 tisíc, Námestovo 4,9 tisíc a Bratislava 4,8 tisíc. Okrem východoslovenských regiónov s vyšším podielom rómskej populácie ide o Námestovo, región s dlhodobou najvyšším prirodzeným prírastkom slovenského etnika a Bratislava, kde to môžeme považovať už za prvé relevantné dôkazy postupujúcej suburbanizácie hlavného mesta.

Najväčšie absolútne úbytky vidieckeho obyvateľstva sme zaznamenali v regiónoch Levice a Nové Zámky po 2,2 tisíc, Nitra 1,5 tisíc, Senica a Nová Baňa 1,3 tisíc, Štúrovo 1,2 tisíc a Nové Mesto nad Váhom 1,1 tisíc.

Zaujímavé je porovnanie indexu rastu vidieckej populácie s indexom rastu mestskej populácie v tom ktorom regióne. Kým napr. v regiónoch Štúrovo, Nová Baňa, Šahy, Nové Zámky rovnako ako vidiecka klesla aj mestská zložka populácie, v regiónoch Medzilaborce, Myjava, Sobrance, Spišská Stará Ves, Bánovce nad Bebravou sa zdá, že mestská populácia rástla na úkor vidieckej, čo nám dáva predpoklad, že v týchto regiónoch najviac prevládala migrácia z vidieka do regionálneho centra (centier). Pri najväčších rozdieloch, čo sa týka rastu v prospech vidieka – regióny Spišská Nová Ves, Poprad, Topoľčany, Banská Bystrica, Žiar nad Hronom a pod., zohrala najväčšiu rolu spomínaná dezintegrácia miest a vznik nových (staronových) vidieckych obcí.

Tabuľka 1 Index rastu I_r 2001/1991 vidieckej zložky funkčných mestských regiónov (fmr)

Názov fmr	1	2	3	4	5
Spišská Nová Ves	47,0	113,9	104,0	108,5	9,9
Poprad	41,2	113,8	100,9	105,8	12,9
Námestovo	84,0	113,1	116,2	113,6	-3,1
Prešov	46,3	108,5	106,7	107,5	1,8
Vranov nad Topľou	64,5	107,4	103,7	106,1	3,8
Košice	27,8	107,0	100,6	102,3	6,4
Tvrdošín	53,3	106,5	109,2	107,7	-2,8
Bardejov	54,4	105,5	107,9	106,6	-2,4
Giraltovce	62,9	105,4	106,5	105,8	-1,1
Stará Ľubovňa	62,0	105,3	114,8	108,7	-9,4
Banská Bystrica	24,9	105,1	97,7	99,4	7,4
Dolný Kubín	54,0	104,1	104,5	104,3	-0,4
Bratislava	20,2	103,8	98,0	99,1	5,9
Michalovce	54,3	103,7	103,1	103,4	0,5
Prievidza	42,7	103,6	99,8	101,4	3,8
Žilina	44,2	103,1	100,6	101,7	2,5
Rimavská Sobota	58,4	102,2	101,3	101,8	1,0
Veľké Kapušany	47,3	102,2	103,6	102,9	-1,5
Galanta	54,3	101,7	100,3	101,0	1,4
Revúca	41,5	101,6	100,1	100,7	1,4
Čadca	62,4	101,6	106,4	103,3	-4,9
Humenné	46,9	101,4	101,5	101,4	-0,2
Rožňava	60,3	101,2	104,1	102,3	-2,9
Trebišov	51,2	101,2	110,2	105,4	-9,0
Martin	34,7	100,9	101,9	101,5	-1,0
Gelnica	72,9	100,8	102,0	101,1	-1,2
Dunajská Streda	58,2	100,6	100,5	100,5	0,1
Lučenec	53,4	100,5	98,9	99,7	1,6
Púchov	58,8	100,4	102,9	101,4	-2,4
Skalica	38,8	100,3	101,8	101,2	-1,5
Kráľovský Chlmec	68,0	100,3	99,8	100,1	0,5
Ružomberok	49,9	100,1	103,4	101,7	-3,3
Trnava	44,3	100,0	97,9	98,8	2,1
Trenčín	39,3	100,0	102,0	101,2	-2,0
Topoľčany	53,3	99,7	91,1	95,5	8,6
Svidník	51,6	99,6	107,9	103,4	-8,3
Zlaté Moravce	62,2	99,5	98,7	99,2	0,8
Žiar nad Hronom	40,8	99,5	89,9	93,6	9,5
Tornaľa	58,1	99,2	99,8	99,5	-0,6
Dubnica nad Váhom	29,5	99,1	102,8	101,7	-3,8
Komárno	41,9	98,6	100,4	99,6	-1,8
Zvolen	30,2	98,5	103,0	101,6	-4,5
Hlohovec	39,6	98,3	101,8	100,4	-3,5
Liptovský Mikuláš	40,7	98,3	96,7	97,3	1,6
Veľký Krtíš	66,0	98,1	99,1	98,5	-1,0
Stropkov	47,8	98,0	111,9	104,8	-13,8
Brezno	65,3	97,9	101,8	99,2	-3,9
Piešťany	43,8	97,7	93,4	95,2	4,3
Nitra	38,1	97,5	97,6	97,5	-0,1
Považská Bystrica	34,3	97,5	106,7	103,4	-9,2
Nové Zámky	58,5	97,1	99,3	98,0	-2,2
Nové Mesto nad Váhom	49,3	96,6	99,5	98,1	-2,9
Šahy	60,5	96,4	94,8	95,8	1,5
Hnúšťa	31,2	96,0	101,7	99,8	-5,7
Levice	51,6	95,9	101,1	98,4	-5,1
Banská Štiavnica	36,6	95,6	104,2	100,9	-8,5
Bánovce nad Bebravou	45,9	95,5	105,1	100,4	-9,6

Pokračovanie tabuľky 1

Sobrance	63,7	95,4	108,9	99,9	-13,4
Senica	53,6	95,0	105,8	99,7	-10,8
Spišská Stará Ves	60,6	95,0	107,2	99,5	-12,2
Snina	46,3	94,8	111,2	103,0	-16,4
Krupina	51,5	94,6	100,3	97,2	-5,7
Štúrovo	63,3	94,5	87,7	91,9	6,8
Nová Baňa	51,5	92,2	93,6	92,9	-1,4
Myjava	31,9	91,6	100,1	97,3	-8,5
Medzilaborce	37,1	89,4	105,5	98,9	-16,1

1 – podiel vidieckej populácie v regióne

2 – index rastu vidieckej zložky regiónu

3 – index rastu mestskej zložky regiónu

4 – celkový index rastu regiónu

5 – rozdiel medzi indexom rastu vidieckej a mestskej zložky regiónu

Podrobnejšie analýzy poukazujú na čoraz väčšiu regionálnu diferenciaciu z pohľadu dynamiky vidieckeho osídlenia.

Ponúka sa nám niekoľko záverov:

- rastú hlavne regióny s vyšším prirodzeným prírastkom
- populačný rast nezodpovedá ekonomickej sile regiónov
- Slovensko je, čo sa týka migračnej dynamiky, klinicky mŕtve
- populačne sa degradujú poľnohospodársky cenné územia, čo potvrdzuje, že poľnohospodárstvo nie je rozhodujúcim rozvojovým faktorom vidieka

4. VIDIECKE OBCE V RÁMCI FUNKČNÝCH MESTSKÝCH REGIÓNOV

Na začiatku 21. storočia žilo vo vidieckych obciach na Slovensku asi 43% populácie krajiny. Je to rovnaký podiel, ako pri predposlednom sčítaní v roku 1991.

Do 10 km od centra fmr žije necelá štvrtina vidieckej populácie Slovenska a od 10 km do 20 km necelá polovica. Priemerná vzdialenosť 2686 obcí (bez Javoriny a Valaškoviec) do centra je okolo 18 km. Zistili sme, že nie je priama úmera medzi vzdialenosťou obce od centra a veľkosťou obce, blízkosť mesta je pravdepodobne príliš konkurenčné prostredie pri získavaní migrantov. Je veľmi zaujímavé, že obce vo veľkostnej kategórii 500 obyvateľov majú takmer identickú priemernú vzdialenosť od centra – okolo 17 km, ako obce nad 2000 obyvateľov.

Medzi nízkym priemerným vekom obyvateľstva obce a veľkosťou obce nie je priama závislosť. V každej veľkostnej kategórii obcí možno nájsť veľmi mladú populáciu. Zaujímavosťou je, že aj v kritickej kategórii malých obcí sú mladé populácie, príkladom môžu byť Dulovo a Slizké. Je pozoruhodné, že pri extrémnych hodnotách podielu predproduktívneho veku, neplatí závislosť na vzdialenosti obce od centra fmr, čo potvrdzuje mimoriadnu odlišnosť daných populácií, na ktorých môže stroskotať nejedna poctivo pripravovaná analýza. Obce s predproduktívnou zložkou do 10 %, sú vzdialené od centra fmr v priemere 22,1 kilometrov, obce s hodnotou nad 35 %, sú vzdialené od fmr v priemere 23,9 kilometrov. Z toho vyplýva, že rast týchto populácií nie je závislý od ekonomických kritérií, či od kvality života, v zmysle vybavenosti, služieb a pod.

Na slovenskom vidieku je z celkovej populácie asi 2/3 narodených v obci bydliska a tretina narodených mimo obce, teda prisťahovaných. Najviac migrantov pritiahli obce s pracovnými príležitosťami ako Podbrezová, s vynútenou migráciou ako Kanianka, alebo s rezidenčnou funkciou v zázemí miest ako Ivánka pri Dunaji.

Zdá sa, že preferovanie bývania vo väčších obciach (mestách) u ľudí s vyšším vzdelaním sa nekončí na hranici mesto – vidiecka obec, vzdelanostná štruktúra sa mení aj v závislosti od veľkosti vidieckej obce. Intraregionálna diferenciacia v rámci fmr poukazuje na skutočnosť, že prevažná väčšina ľudí s vyšším vzdelaním je v „dobrej“ dostupnosti do mesta, aj keď v ňom nebýva.

Kým v mestách dosahovala miera nezamestnanosti v roku 2001 okolo 12%, vo vidieckych sídlach 18%. Nezamestnanosť je v podstate tým väčší problém, čím je menšia veľkostná kategória sídiel, čím je sídlo vzdialenejšie k centru a čím je centrum menšie.

Regionálny vývoj vidieka kopíruje vývoj regiónov, bohaté mestá majú v zázemí bohatší vidiek. Pri analýze ostatného sčítania obyvateľstva v roku 2001 sme zistili, že vekový priemer vidieckeho od mestského obyvateľstva sa takmer nelíši. Na Slovensku populačne najviac rastú najchudobnejšie regióny. Všetky regionálne analýzy na Slovensku narážajú na rómsky fenomén – index rastu a nezamestnanosť sú paradoxne inverzné hodnoty.

5. ZÁVER

V príspevku sme sa pokúsili skúmať priestorovú diferenciaciu vidieckeho osídlenia Slovenska v systéme funkčných mestských regiónov. Prináša niekoľko pohľadov, ktoré môžu poslúžiť ako východiská do diskusie pri ďalšom výskume vidieka. Diferenciacia je výsledkom na jednej strane reálnych primárnych podmienok rozvoja, vyplývajúcich z lokácie obce v konkrétnom priestore (s prírodnými aj socio-ekonomickými súvislosťami) a na druhej strane riadených vplyvov – intervencií, investičných rozhodnutí, subjektívnych zásahov do života komunity či regiónu. Výsledky našej analýzy potvrdzujú slovenskú špecifickosť, že územia s najlepšimi primárnymi (prírodnými) podmienkami pre rozvoj nie sú vo veľkej miere identické s územiaми demograficky a ekonomicky najrozvinutejšími. Sú tu regióny s významným lokačným potenciálom, avšak nezohľadneným, čomu zodpovedá ich vnútorný a aj celkový rozvojový potenciál (Juhoslovenské kotliny), naopak sú regióny, v ktorých boli vidiecke obce nevhodne priemyselne predimenzované.

Podakovanie

Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 1/3064/06.

Literatúra

- BEZÁK, A. (1990): Funkčné mestské regióny v sídelnom systéme Slovenska. *Geografický časopis*, 42, 1, Bratislava, s. 57-73
- BEZÁK, A. (1998): Dynamika rastu mestského a vidieckeho obyvateľstva na Slovensku v období 1970 – 1995. *Geografické informácie* 5, Nitra, s. 8-17

- BEZÁK, A. (2001): Niekoľko poznámok o revízii systému funkčných mestských regiónov na Slovensku. *Acta UMB, Geografické štúdie*, 8, Banská Bystrica, s. 36-40
- HURBÁNEK, P. (2004): Priestorový aspekt periférnosti v rurálno-geografickej a sídelno-geografickej interpretácii vidiek. *Acta Universitatis Purkynianae*, 100. *Studia Geographica*, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem, s. 49-60
- HURBÁNEK, P. (2005): Vybrané priestorové atribúty systému osídlenia, ich charakteristiky a miery. *Geografie XVI*, MU Brno, s. 222-229
- LUKNIŠ, M., (1985): Regionálne členenie Slovenskej socialistickej republiky z hľadiska jej racionálneho rozvoja. *Geografický časopis*, 37, 2-3, s. 137-163
- SPIŠIAK, P., (2000): Udržateľnosť rurálnych systémov (teoreticko-metodologické aspekty). *Geografické štúdie*, 7. UKF. Nitra. s. 286-294
- ZUBRICZKÝ, G., (1994): Perspectives of rural settlement in Slovakia from viewpoint of life quality. *AFRNUC, Geographica*, Nr. 34, s. 163-171
- ZUBRICZKÝ, G., (2001): Dynamika vidieckeho osídlenia Slovenska po roku 1869. In: *Geografické aspekty stredoevropského priestoru*. Masarykova univerzita v Brne. s. 213-218
- ZUBRICZKÝ, G., (2002): Analýza rurálneho priestoru Slovenska z hľadiska rozvojových perspektív jeho osídlenia. In: *Regionálnogeografické štúdie 1*. Mapa Slovakia, škola s.r.o. Bratislava, s. 68-120 a CD.
- ZUBRICZKÝ, G., (2003): Regionálna dynamika vidieckeho osídlenia Slovenska v transformačnom období 1991 – 2001. In: *Geografické aspekty stredoevropského priestoru*. Pdf MU Brno, s. 97-101. ISBN 80-210-3208-1
- Výsledky zo Sčítania ľudu, domov a bytov k 3.3.1991. SŠÚ, Bratislava
- Výsledky zo Sčítania ľudu, domov a bytov 2001. SŠÚ, Bratislava

Position of rural municipalities in daily urban systems of Slovakia

Summary

Rural areas are now at the centre of interest and debate in geography and regional planning. Many of the processes of change of Slovak countryside stem from broader and more general socio-economic and political processes. This paper is concerned with analysing and understanding the processes which have recently been experienced by rural areas in Slovakia.

At the observed set of rural settlements we analyzed some parameters of their location, demographic, economic and housing potential. We followed their population growth. The past 18 years since 1989 have been a period when it has become more changes than one would have expected. We can see widening regional differentiation, developing suburbs, population growth in rural areas in the eastern regions of the country, social and residential transition in dispersed settlement areas, deprivation of the smallest rural municipalities and communities. Rural-urban population migration seems to be quite, the share of rural population has been stabilized in last decade. Rural development seems to be very depending on regional development and processes.

Daily commuting in the distance of 20 – 30 km is at present acceptable. Daily commuting is common only in villages with good transport interconnection with close economical centers. If there were a degradation of life and economical collapse of middle and small regional centers as it could be observed mainly in peripheral regions of Slovakia, the crisis would be even in rural settlements.